

Individuaalne, universaalne ja transtsendentaalne humanism budismis*

Märt Läänemets

... inimese ja inimese vaheline sõprus ja osadus, mis on olnud nii ühiskondliku kui ka kõlbelise arengu põhialuseks, ei sõltu ettekujutustest selle kohta, mis ei ole inimene... Jumala idee, niivõrd kui sel on olnud kõrgemat vaimset mõju, on headuse ideaal ja sellisena üleni inimlik (s.t inimliku üliluslikuks saamine).

George Eliot

...olla inimene tähendabki olla Buddha. Buddha-loomus on vaid inimloomuse teine nimetus — see on tõeline inimloomus.

Shunryu Suzuki Roshi

Tänapäevastes kirjutistes budismi kohta tuleb aeg-ajalt ette selliseid väljendeid nagu “budistlik humanism” või “humanistlik budism”, kuid tavaliselt pole neid sisuliselt kuigi konkreetselt määratletud ega seletatud. Enamasti piirdutakse pelkade võrdlusmomentidega, märkides, et filosoofilisel budismil on mõningaid ühisjooni tänapäeva ilmaliku Lääne humanismiga, nagu ratsionaalsus, analüütilisus, jumala eitamine jms.¹ Väljendit “humanistlik budism” kasutatakse mõnikord ka tänapäeva Hiina/Taiwani budismiliiku-

* Artikkel põhineb 6. märtsil 2010 Tartus XXII orientalistikapäeval peetud ettekandel ning on valminud ETF grandī 7373 toel.

¹ Ülevaatliku võrdleva uurimusena sel teemal võib soovitada veebiartiklit: Victor A. Gunasekara. Humanism and Buddhism: A Comparison of the Doctrines of Humanism and

mise *renjian fojiao* (sõna-sõnalt ‘budism inimeste seas’²) kohta ja laiemalt ka budistide ühiskondlikku aktiivsust rõhutava, sotsiaal- ja humanitaarabi-tööle orienteeritud budismi tähistamiseks, mida ingliskeelses kirjanduses tuntakse nimetuse all *socially engaged Buddhism* või lihtsalt *engaged Buddhism*.³

Kuigi mõiste “humanism” on puhtal kujul Lääne päritolu ja esile kerkinud alles suhteliselt hiljuti — 19. sajandil —, võiks selle laiem ja tähendusrikkam rakendamine Buddha õpetuse tõlgendamisel ja mõtestamisel olla viljakas ja konstruktiivne.⁴ Ühelt poolt võiksid budismi põhitõed põimununa tänapäeva humanismikontseptsiooniga saada kaasaegse mõtlemise ja ratsionaalsuse seisukohalt märksa paremini ja selgemini mõistetavaks. Teiselt poolt aga saaks niiviisi budismi kaudu avardada humanismikontseptsiooni ennast, lisades sinna olulisi aspekte ja tähendusi, mis on tänapäeva Lääne kultuuris suures osas tundmatud või alatähtsustatud, kuid budismis

Buddhism Considering Their Similarities and Differences.

(<http://uqconnect.net/slsoc/manussa/humbud.htm>)

²Vt näiteks Ananda Wp. Guruge. *Humanistic Buddhism for Social Well-Being: An Overview of Grand Master Hsing Yun’s Interpretation*. Buddha’s Light Publishing, 2003.

³Ken Jones annab mõiste *engaged Buddhism* üksikasjaliku määratluse järgmises sõnastuses: “Kõige avaramas määratluses laieneb ühiskondlikult orienteeritud budism (*socially engaged Buddhism*) hoolekandele ja teenindamisele, sotsiaalsetele ja keskkondlikele protestidele ja analüüsile, vägivaldusele kui konfliktide ületamise loovale teele ning “õigele eluviisile” ja sellesarnastele sotsiaalselt õiglase ja ökoloogiliselt jätkusuutliku ühiskonna suunalistele algatustele. See pakub samuti liberaalset budistlikku vaatekohta tänapäeva probleemidele sugude võrdõiguslikkusest eutanaasiani. See püüab kombineerida sisetist rahu aktiivse ühiskondliku kaastundega, teostades elustiili, mis toetab ja rikastab mõlemat.” (Ken Jones. *The New Social Face of Buddhism: A Call to Action*. Somerville (MA): Wisdom Publications, 2003, lk 173.) Ühiskondlikult aktiivse budismi kohta on ilmunud märkimisväärne hulk kirjandust. Põhjalikumad teavet saab Christopher Queeni jt toimetatud kogumikest: *Engaged Buddhism: Buddhist Liberation Movements in Asia*. Ed. by Christopher S. Queen and Sallie B. King. Albany: State University of New York Press, 1996; *Engaged Buddhism in the West*. Ed. by Christopher S. Queen. Somerville (MA): Wisdom Publications, 2000; *Action Dharma: New Studies in Engaged Buddhism*. Ed. by Christopher Queen, Charles Prebish and Damien Keown. London: RoutledgeCurzon, 2003. Organisatsioon Zen Peacemakers annab välja internetiajalehte “Bearing Witness. Newsletter for Western Socially Engaged Buddhism”. (http://www.zenpeacemakers.org/soc_eng_bud/newsletters/soc_eng_bud_newsletter.htm)

⁴Varem olen seda teemat käsitlenud artiklis: Märt Läänemets. Humanismist budismis ja budistlikust humanismist. — *Tuna*, 2008, nr 3, lk 2–7.

võtmetähtsusega. Eelkõige pean ma silmas neid, mis on seotud budismi vabanemisõpetusega.⁵

Lääne sekulaarne humanism on uusaja teaduslik-tehnilise ja ühiskondliku revolutsiooni tulemusel seotud inimese emantsipeerumisega, kusjuures ollakse veendumusel, et inimese loodud maailmas ning väärtustesüsteemis on mõõdupuuks inimene ise ja see, kuhu ta oma evolutsiooniga välja võib jõuda. Esiplaanile seatakse inimese heaolu ja arenguvõimalused ning tingimuste loomine selle jaoks. Budismi (ja ka konfutsianismi⁶) alustekstides on sarnane inimkeskne lähenemine indiviidi, ühiskonna ja universumi mõtestamisel formuleeritud juba rohkem kui 2000 aastat tagasi, kuigi toonase hoopis teistsuguse kultuurikonteksti tõttu tänapäevases üsna erinevas ja seetõttu kohati ka raskesti mõistetavas sõnastuses ja esituses.⁷

Käesolevas artiklis püütakse visandada “budistliku humanismi” mõiste tõlgenduse üldraamistik, mis põhineb budismi enda algupärastel vaadetel ja mitte pelkadel võrdlusmomentidel.

On tõsi, et algupärase budismi põhiterminite hulgast ei leia me ühtegi sõnast “inimene” tuletatud abstraktset üldistavat terminit, nagu on tänapäeva “humanism” või muistne hiina konfutsianistlik termin *ren*. Vaatamata sellele on ometigi selge, et Buddha õpetus on algusest peale olnud valdavalt inimkeskne, ning see inimkesksus on läbivaks jooneks kõikides budismi suundades ja õpetustes ning leidnud väljenduse nii filosoofilisel kui ka

⁵Mõiste “vabanemisõpetus” semiootilist tähendust on käsitlenud Linnart Mäll artiklis “Ühest võimalikust lähenemisest *śūnyavāda* mõistmisele.” — Linnart Mäll. Nulli ja lõpmatuse kohal. (Eesti mõttelugu 21.) Tartu: Ilmamaa, 2003 [1998], lk 302–311). Samas on ta pakkunud vabanemisõpetuse tähistamiseks välja spetsiaalse metatermini “lüsioloogia”. Inglise keeles on levinumad vasted *doctrine of liberation*, *doctrine of release*, *doctrine of emancipation*.

⁶Konfutsianismist kui humanistlikust õpetusest vt Konfutsius. Vesteid ja vestlusi. Keskmise tavaline. Suur õpetus. Klassikalisest hiina keelest tõlkinud, eessõna, sissejuhatava artikli ja kommentaarid kirjutanud ning registrid koostanud Linnart Mäll. (Hiina mõttevaramu 1.) Tartu: Lux Orientis, 2009, eriti lk 8–9, 22–25. Vt ka Märt Läänemets. Konfutsianism — maailma vanim humanismiõpetus. — Ajalaval: Kangelane ja väärtused. Tartu—Helsinki, 1995, lk 171–193.

⁷Humanismi mõiste laiemas kultuuriajaloolises käsitluses lähtun eeskätt Nikolai Konradi ja Linnart Mälli töodes esitatud ideedest. Vt Nikolai Konrad. Mõtisklusi inimkonna kultuurilise ja teadusliku arenguloo üle. — Nikolai Konrad. Ajaloo mõttest. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk 218–226; Linnart Mäll. Humanistlike baastekstide kontseptsioon. — Budismi pühad raamatud 1. Tartu: Lux Orientis, 2004, lk 213–229. Vt ka M. Läänemets 2008, lk 2–3.

mütoloogilisel tasandil. Olgu selle väite kinnituseks esitatud budismi mõningad fundamentaalsed tõekspidamised.

(1) Buddha pidi selleks, et üldse buddhaks saada, ilmtingimata sündima inimeste maailma, olles enne bodhisattvana küpsenud loendamatute sündide vältel (enamasti samuti inimeste maailmas) ning viimaks veetnud teatud “inkubatsiooniperioodi” Tušita taevas. Sellega on budismi mütoloogilise kosmoloogia kontekstis väljendatud tõekspidamine, mis rõhutab inimeseksolemise ainulaadsust ja möödapääsmatust buddhaks saamise seisukohalt. Pannakse paika põhimõte või aksioom: buddhaks võib saada ainult inimene ja mitte ühtegi teise liiki kuuluv olend.⁸

(2) Inimene on ainukesena kõikide olendite kategooriate seas võimeline vastu võtma ja teostama Buddha seadmust (*dharmā*) — s.t teatavat spetsiifilist kultuurifenomeni, mille loob buddhaseisund ja mille abil on võimalik inimesi (ülimas mõttes kõiki olendeid) vabastada kannatusest (*duḥkha*) ning viia neid sellesamasasse buddhaseisundisse — buddhasusse (*buddhatā*). Seda sellepärast, et dharmasus ehk seadmuslikkus (kultuurilisus) on omane ainult inimestele ja inimkultuur on ainulaadne keskkond, kus Buddha seadmus üldse saab toimida.⁹

⁸Budismi traditsioonilises kontekstis ei saa me muidugi rääkida inimesest kui liigist tänapäeva teaduse mõistes. Kuid olendite liigitamine vastavalt nende evolutsiooni tasemele oli tuntud ka budistlikus mütoloogilises kosmoloogias, näiteks kuue olemise valdkonna (*ṣaḍgati*) “teoorias”, kus inimeste maailma kõrval kirjeldatakse jumalate, asurate (deemonite), loomade, preetade (kummituste) ja põrguolendite maailmu.

⁹“Dharma”-mõiste tõlgendamise võimalust budismis ja hinduismis tänapäeva “kultuuri” mõiste kaudu on Linnart Mäll põhjendanud järgmiselt: “Lähim mõiste kultuurile *Bhagavadgītā* ja *Suttapitakas* on *dhamma* (*dharmā*), mis rõhutab inimese vaimseid ja ühiskondlikke väärtusi ning mis on samuti vastandatud loodusele (*prakṛti*). Ei ole õige tõlkida *dharmā*’t lihtsalt ‘õpetuseks’, kuna see hõlmab samuti niisuguseid aspekte nagu väärtused, normid ja hinnangud, ning veel olulisemana, kultuuri poolt mõjustatud teadvuslikke ja psüühilisi nähtuseid. Buddha vastandas *buddhadharma* (budistliku kultuuri) tolle ajani valitsenud brahmanistlik-hinduistlikule *dharmā*’le ning see vastandamine andis teada täiesti uue kultuuri tekkimisest.” (L. Mäll. Humanistlike baastekstide kontseptsioon, lk 223.) Sellsarnast ideed, rääkides Buddha loodud uut tüüpi kultuurist ehk tsivilisatsioonist, on varem arendanud Trevor Ling oma raamatus: Trevor Ling. *The Buddha: Buddhist Civilization in India and Ceylon*. London: Temple Smith, 1973. Vt ka Märt Läänemets. *The Way to the Bodhisattvahood in Gaṇḍavyūhasūtra with Special Reference to the Term dharmadhātu*. — *Die Bedeutung der Religion für Gesellschaften in Vergangenheit und Gegenwart*. Manfred L. G. Dietrich und Tarmo Kulmar (Hrsg.) (Forshungen zur Anthropologie und Religionsgeschichte 36.) Münster: Ugarit-Verlag, 2003 lk 99–118, eriti lk 102–107.

(3) Seetõttu väärtustatakse budismis inimsugu kõige kõrgema olendite ringina, sest ainult inimeseks olemise kaudu on võimalik Buddha seadmust teostades arendada virgumismeelt (*bodhicitta*) ja (vähemalt potentsiaalselt) jõuda ülimesse täielikku virgumisse (*anuttarā samyaksambodhi*), mida budismis mõistetakse kõrgeima ideaalseisundina, kus enam ei toimi kannatus.¹⁰

(4) Budismis on välja arendatud ja paljudes tekstides üksikasjalikult kirjeldatud unikaalne inimese vaimse arengu astmeline tee selle ülima seisundi poole paljude vaheastmetega ja vastavate isiksusetüüpidega. Seda teed võib mõista inimese, inimkonna ja ülimes mõttes kogu universumi vaimse evolutsiooni mudelina, mida iseloomustab budismi keskne mõiste — vabanemine.¹¹

Kõike seda silmas pidades ei saa jääda kahtlust, et sisu ja eesmärgi poolest on budism läbivalt humanistlik õpetus. Esiteks sellepärast, et inimsugu on siin esile tõstetud kui ühtaegu Buddha seadmise objekt ja teostaja, ning teiseks sellepärast, et ainult inimesed on võimelised Buddha seadmise arendamise ja teostamise kaudu vabastama iseennast ja kõiki teisi olendeid kannatusest, mis on ürgselt omane primitiivsete, budismi seisukohalt virgumata olendite maailmadele.

Niisiis on budistliku humanismi keskne teema vabanemine. Vabanemine millestki, mida kõige üldisemalt määratletakse kannatusena (*duḥkha*) ja mille skeem on esitatud hästi tuntud nelja õilsa tõe kujul. Vabanemine kannatusest kui eesmärk määratletakse kolmandas tões, milleks on “tõde kannatuse lakkamisest” (*duḥkhanirodha*). Budismi vabanemisõpetuses kasutatakse vabanemistee kirjeldamiseks tervet hulka spetsiifilisi mõisteid, mida võib jagada kolme klassi, eristamaks vabanemisõpetuse kolme aspekti: verbijuurel *budh* ‘virguma’ põhinevad terminid (*bodhi*, *sambodhi*,

¹⁰Tuntumaid budistlikke arenguõpetusi on Šāntideva *Bodhiśarjāvatāra* (vt Budismi pühad raamatud 3. Sanskriti keelest tõlkinud ning eessõna ja kommentaariumi kirjutanud Linnart Mäll. Tartu: Lux Orientis, 2008). 3. peatüki salmides 25–27 (lk 32) öeldakse: “Minu praegune sünd on viljakas, ma olen õnnelikult jõudnud inimolekusse. Täna sündisin ma Buddhade perekonda, nüüdsest peale olen ma Buddha poeg! Nüüd pean toimima perekonna vääriliselt, et mitte puhast perekonda määrada. Nagu pime võib pühkmehunnikust pärli leida, nõnda on ka minus mingil moel tärganud virgumismeel.”

¹¹Tuntumaid mahajaana arengutasemete õpetusi on bodhisattva kümne taseme õpetus, mille alustekstiks on *Daśabhūmika-sūtra* (Kümne taseme suutra). Sanskritikeelne tekst on publitseeritud väljaandes: *Daśabhūmikasūtra*. (Buddhist Sanskrit Texts, No. 7.) Ed. by P. L. Vaidya. Darbhanga: The Mithila Institute of Post-Graduate Studies and Research in Sanskrit Learning, 1967. Vt ka Linnart Mäll, Märt Läänemets, Teet Toome. Ida mõtteloo leksikon: Lõuna-, Ida- ja Sise-Aasia. (Studia Orientalia Tartuensia. Series Nova, vol. 2.) Tartu: Tartu Ülikooli orientalistikakeskus, 2006, lk 104.

abhisambodhi jt), tähendust 'vaibumine, lakkamine' väljendavad terminid (*nirvāṇa*, *nirvṛtti*, *nirodha*), ning verbijuurel *muc* 'vabanema' põhinevad terminid (*vimokṣa*, *vimukti*, *nirmocana*).

Kõiki neid rakendatakse kolmel tasandil: (inim)indiviidi (*puruṣa*), kogu olenditevalla (*sattvadhātu*) ja maailma ületav (*lokottara*) tase. Sellel jaotusel põhinebki budistliku humanismi kolmeastmeline tõlgendusmudel: individaalne, universaalne ja transtsendentaalne humanism.

Individuaalse humanismi all pean ma silmas budismi traditsioonilist vaimse arengu teed, mille eesmärgiks on vabastada indiviid kannatusest. See keskendub indiviidile ja on budismi algupärase vabanemisõpetuses formuleetud neljandas õilsas tões sisalduva kaheksaosalise teena, mis eeldab indiviidi isiklikke jõupingutusi, teatud maailmavaate omaksvõtmist, teatud käitumise ja eluviisi järgimist ning vaimseid harjutusi ja päädib buddhaseisundi saavutamisele. Isiksusetüübina on selle ideaali teostajaks *arhat* 'väärikas, saavutanu' ja mahajaana tekstides ka *pratyekabuddha* 'üksikbuddha'. Humanismiidee väljendub siin eeskätt tões, et inimeseks sündimise unikaalset võimalust tuleb ära kasutada vähemalt iseenda seisundi parandamiseks, ideaalis täielikuks vabanemisest halbade, ebasoodsatest meeleseisunditest ehk meeplekkidest (*cittakleśa*) ja kannatusest. Siin sisaldub siiski juba humanismi universaalne ja transtsendentaalne aspekt: esiteks, kohustuses traditsiooni edasi anda ehk budismi retoorikas — dharmaratat käigus hoida (mis on eelkõige kerjasmunkade bhikšude ülesanne); teiseks, vaimse tee osaks oleva kõlbluse (*śīla*) kultiveerimise kaudu oma tegudega teiste mõjutamises; kolmandaks, pikaajalise evolutsiooni eesmärgi täideviimises, sest budismi järgi on ju kogu ümbersündide ahel loendamatu elude järgnevusega sansaaras üliras mõttes vaid ettevalmistumine küpsemiseks ja vabanemiseks. Arhat, teostades viimast, on selle ületanud, s.t jõudnud transtsendentaalsele tasemele.

Universaalse humanismi all pean ma silmas eeskätt mahajaanas viljelavat ning paljudes mahajaana suutrates ja traktaatides põhjalikult ja detailselt kirjeldatud bodhisattvateed. Oluline on siin individuaalselt buddhaseisundisse jõudnud inimtüüpi, bodhisattva esiletõstmise, kes on aga kannatusest vabanemise (õigemini vabastamise) eesmärgi ilma erandita laiendanud mitte ainult inimestele, vaid lausa kõikidele olenditele. Budismi universaalse humanismi peamiseks tunnusjooneks on kompromissitu altruism — suur kaastunne (*mahākaruṇā*). Bodhisattvat kirjeldatakse kui selle eesmärgi täitmise nimel katkematult ja jäägitult tegutsevat üliras aktiivset sotsiaalset tüüpi, kes on andnud töötuse vabastada kannatusest kõik olendid. Loomulikult on ka universaalse humanismi tase tihedalt integreeritud kahe teisega. Individaalne vabanemine oma harjutuste ja jõupingutuste kompleksiga

on väärtusskaalal tõrjutud tagaplaanile, kuid ometi vältimatuks eelduseks bodhisattvaideaali, s.t universaalse humanismi täideviimiseks. Olendeid vabastades viib bodhisattva samas täide transtsendentaalse humanismi eesmärgi: luua teadvuse seisundeid, mis on sealpool maiseid realiteete ehk seadmusi (*laukikā dharmāḥ*).

Transtsendentaalse humanismi all pean ma silmas kõigis budismi vooludes, iseäranis aga mahajaana suutrades esile tõstetud tendentsi kirjeldada vabanenud seisundit kui uut reaalsust, kus ei kehti enam tavapärase, virgumata meeles aktualiseerunud universumi seaduspärad ning on elimineeritud põhjused ja tingimused, mis produtseerivad kannatust. Sellist teist tüüpi “vabanenud” universumit määratletakse kui täiesti puhast buddhavälja (*pariśodhita buddhakṣetra*). Sellele tasemele vastav inimtüüp on Buddha. Kogu budistlik teostus, mis hõlmab nii individuaalset kui ka universaalset humanismi koos nende vabanemisõpetustega, seisnebki ülimes mõttes selle transtsendentaalse ehk ületava eesmärgi täideviimises. Ometi kirjeldatakse ka puhtaid buddhavälju kui vabanenud universumeid mitmuses. Budistlikus mütolooias on neid suur hulk, nad kannavad erinevaid nimesid ja on mõnevõrra erineva ülesehitusega. Samas kirjeldatakse buddhaväljade loomist ka individuaalse vabanemisena (näiteks *Vimalakīrtinirdeśa-sūtras*) ja rõhutatakse, et see toimub kõikide olendite tasandil ning selle protsessi pinnaks on tajutatav “siinpoolne” reaalsus kõigi oma loendamatu universumite ja maailmasüsteemidega.¹² Seega võime tõdeda, et ka transtsendentaalses humanismis on integreerituna esindatud ülejäänud kaks.

¹²“Õilis poeg, bodhisattvate buddhaväli on olendite väli. Kuidas? Bodhisattva valdab (*parigrhṇāti*) buddhavälja just sel määral, mil ta põhjustab olendite edenemist (*sattveṣūpacayaṅ karoti*). Ta valdab buddhavälja just sel määral, mil olendid on talitsetud (*vinayo bhavati*). Ta valdab buddhavälja just sel määral, mil olendid buddhaväljale sisenedes (*buddhakṣetrāvatāreṇa*) omandavad buddhateadmist (*buddhajñānam ataranti*). Ta valdab buddhavälja just sel määral, mil olendid buddhaväljale sisenedes kasvavad oma õilistavaid võimeid (*āryākārāṇīndriyāny utpadyante*). Miks? Sellepärast et, õilis poeg, bodhisattvate buddhaväli tekib olendite kavatsusest (*sattvārtha*). See on nii, nagu näiteks siis, Ratnākara, et kui keegi tahab midagi ehitada (*māpaya*) tühja ruumi (*ākāśa*), ja ta ehitabki, kuigi tühja ruumi ei ole võimalik midagi ehitada ega ehtida (*alaṃkr*). Just sama moodi ka bodhisattva, kes teab küll, et kõik seadmused on nagu tühi ruum (*ākāśasamāḥ sarvadharmāḥ*), soovib ometi ehitada buddhavälja selleks, et viia olendeid küpsusele, ning ta ehitabki, kuigi tühja ruumi ei ole võimalik buddhavälja ehitada ega ehtida.” (Vimalakīrtinirdeśa. Transliterated Sanskrit Text Collated with Tibetan and Chinese Translations. Edited by Study Group on Buddhist Sanskrit Literature, The Institute for Comprehensive Studies of Buddhism, Taisho University. Tokyo: Taisho University Press, 2004, lk 30. Robert Thurmani ingliskeelset tõlget vt The Holy Teaching of Vimalakīrti: A Mahāyāna Scripture. Translated by Robert A. F. Thurman. Delhi: Motilal Banarsidass, 1991, lk 15–16.)

Lõpetuseks võib esitada küsimuse, kas ja mida annab juurde nende kolme budistliku vabanemisõpetuse aspekti määratlemine ja kirjeldamine humanismina. Väidan, et budismis esile tõstetud vabanemisõpetuslike aspektide sügavam teadvustamine just humanismi kontekstis võib anda väga palju meie inimsivilisatsiooni vaimse evolutsiooni praegusel tasandil, kus inimindiviid ja tema õigused on tugevalt teadvustatud, kuid ilmselgelt üle tähtsustatud. Indiviidi, inimese kui teadvusega olendi vastutus inimühiskonna, kogu eluslooduse ja universumi evolutsiooni ees on samas aga ebapiisavalt teadvustatud, mis näitab tänapäeva ratsionaalse humanismi ebaküpsust. Budismi ja moodsa humanismi ning teaduslike teadmiste kogumi integratsioon võib anda inimkonna (ja laiemalt — universumi) evolutsioonile uue suuna.